

SZOLNOKI TIBOR

A *Tragédia* záró színének rejtelmei és sugallatai

Az ember tragédiája XV. színét sokrétegű homály lengi körül.

Van, ami a filozofikus és lírai mű nyelvi sajátja, de ráarakódott tetszetős féligazságok is terhelik a szöveg autentikus jelentését, pl. zseniális kérdések vetődnek fel a műben, de a válaszokkal mind az Úr, mind Madách adós marad. Semmi sincs az Úr szavaiban, amit eszkatológikus biztosítékként értelmezhetünk, és nincs szó semmiféle új felvilágosítás kinyilatkoztatásáról, ami meghamisíthatná vagy hamisnak mutatná az álombeli jelenetsort. Azokra a kérdésekre, amelyeket Ádám az Úrhoz intéz, az Úr nem ad választ.¹

Éppen ötven éve, hogy eluralkodott ez a nézet a Madách-szakirodalomban, majd az irodalomtanításban.²

Az Úr végszavai: *Mondottam ember: küzdj' és bizva bízzál!* voltaképpen semmi újat nem mondanak Ádám számára, inkább csak megismétlik azt, amit ő maga az űr-jelenetben így fogalmazott meg: *A célt tudom, még százszor el nem érem. / Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is? / A cél, megszűnt a dicső csatának, / A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdelem maga.* Csakhogy Ádámnak e szavait az űr-jelenetre következő eszkimó-szín teljesen érvénytelenítette,³ s éppen a küzdelem nagyszerűségét törölte el. Az Úr végszavát Ádámnak a nyomasztó eszkimó-színre tett utalása előzi meg: *Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!* Ezért nem hoznak az Úr szavai egyértelmű megoldást. Van-e cél a világtörténelemben, vagy örök körforgás érvényesül benne? Madách főművében ez a kérdés eldöntetlenül marad.

Mindazonáltal – jelen tanulmány fő tételeként deklarálva – a XV. szín bővelkedik váratlan (drámai) fordulatokban, nagy kinyilatkoztatásokban, titkokkal övezve és sugallatokkal átszóve.

¹ THOMAS R. MARK: *Az ember tragédiája: megváltás vagy tragédia?* Irodalomtörténet 1973. 5. sz. 928–954. [THOMAS R., 1973.]

² SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Madách Imre. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – VERES ANDRÁS – BOJTÁR ENDRE et al.: *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára.* Budapest, 2003. Krónika Nova Kiadó, 372–389. [SZEGEDY-MASZÁK, 2003.]

³ Ez az egyébiránt nem igazolható (és nem is igazolt) állítás többször kísért a szakirodalomban, mint pl. MÁTHÉ ZSUZSANNA: *Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemeltem a madáchi életműben.* Szeged, 2018. Madách Irodalmi Társaság, 249. [MÁTHÉ, 2018.]

Ha csak az előbbieket lajstromozzuk:

(1) Ádám optimistán vág neki az Édenen kívüli élete mindennapjainak. Majd Lucifer hosszú és filozófiai gondolatokban gazdag monológjának hatására – mintegy hirtelen ötlettől vezérelve – az öngyilkosság szándékát fontolgatja.

(2) Lucifer lehangolva fogadja Ádám kétségbeesett tervét.

(3) Mindeközben a rosszul ébredt Éva pusztá látványára – és aligha a szavaitól – kiel magából, a legdurvább hímsoviniszta szólam szakad fel benne.

(4) De alig szellőztette ki lelke sötét zugait, váratlanul ellágyul: ráébred, hogy kije is neki Éva, és szerelmes hangot üt meg.

(5) Éva elmondja a titkot, hogy anyának érzi magát, ami Ádámából a teljes megadás gesztusait és szavait szabadítja fel.

(6) Lucifer – a hosszú monológban kifogyva az észérvekből – Évát verbálisan sértegeti, Ádámot fizikailag is.

(7) Ekkor jelenik meg az Úr szinte teljes kíséretével, hogy a dolgokat és Lucifert helyre tegye.

(8) Aki szemmel láthatólag nem tud mit kezdeni a teljes vereségével, legszívesebben elsompolyogna.

(9) Az Úr először első teremtményével viseli gondját: visszaveszi a kegyelmébe és meghallgatja.

(10) Ádám megnyílik a teremtő Atyja Istene előtt, és előadja azokat a kétségeit, amelyek a legjobban gyötrik.

(11) Az Úr teljes választ ad az első kérdésére, mire Luciferből kitör az antiklerikális aufklárista. Előítéletes vádaskodására Ádám újabb kérdést fogalmaz meg.

(12) Az Úr második válasza – rögtön erre a 4. kérdésre reflektálva – Évát emeli fel az erkölcsi géniusz magaslatára, és helyezi mint méltó párját a Férfi mellé.

(13) Ugyanebben a monológban Lucifernek is kijelöli a végső helyét: voltaképp örökös lázadása is a teremtés tökélyén munkálkodik mint gyűrű, mint fogaskerék.

(14) Ádám harmadik kérdésére az Angyalok kara válaszol.

(15) Ugyanakkor a második kérdés lebegtetése – *Megy-é előbbre majdan fajzatom* – fokozza a várakozást a válasz iránt, amire nézve hangzik el a záró szín befejező sora: *Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál.*

*

Nem lehet az eszkimó-színben látottak és az öngyilkossági szándék közt egyenes és megszakítatlan logikai kapcsolatot feltételezni.⁴

Már akkor, amikor Ádám ébresztést kér, megfogalmazódik benne: *Segítség, Lucifer! el innen, el, / Vezess jövőmből a jelenbe vissza, / Ne lássam többé adáz sorsomat: / A hasztalan harcot. Hadd fontolom meg: / Dacoljak-é még Isten végzetével.* Nyilvánvaló, hogy

⁴ „Az emberiség vonatkozásában a küzdelemben való hit végérvényesen elveszett az eszkimó-színben, mindezt az egyén részéről majd az öngyilkossági szándék mutatja.” MÁTHÉ, 2018. 249

a majdani öngyilkosság kétségbeesett ötlete arra nézve lenne eszköz Ádám számára, hogy mind az Úrral, mind Luciferrel dacoljon – ahogy ez a *Kézirat*ban világosan kitetszett, de Arany János (stiliztikailag talán indokolt) belejavítása ezt elhalványította⁵

Lényegében ugyanezen elszánás tükröződik Ádám első szavaiban a záró szín elején, amikor Lucifer újra – de nem utoljára – a szabad akarat tényét tagadta: *Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad. / Kiérdemltem ezt nagyon magamnak, / Lemondtam érte a paradicsomról. / Sokat tanultam álomképeimből, / Kiábrándultam sokból, s most csupán / Tőlem függ, útam másképpen vezetni.*

Lucifer eme végső fegyvere – a szabad akarat tagadása – hosszú előmunkálatok után lesz élesítve.

Ádamból kétségbe esve szakad fel a nagy romantikus kérdés már az eszkimó-színben: *Hát minden nagy eszme, / Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,⁶ / Vagy oly körülmény dőre magzata, / Mit együtt egyig a hitvány anyag / Nehány törvénye mozgat, s tart lekötve?* Amire nézve Lucifer olyannyira lefegyverző példákat számlál elő a históriából, hogy Ádám meg sem kísérel cáfolni azt: *Azt hiszed talán, / Hogy Leonidász meghal a szorosan, / Ha ahelyett, hogy barna levesével / Táplálkozik olyan köztársaságban, / Melynek még pénze sincs, lucullusi / Villában issza édes mámorát / Kelet minden kéjének? / Vagy talán Brutus meghal, ha a szép Porciához / Hazasiet, s a harc izgalmait / Kiheveri egy jó ebéd után? / Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség? / Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt, / Nem napvilág, szabadságérzet ezt [...] Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében / Jő a világra, hogyha szerencsén / Sátornak árnya reszket bölcsején: / Mi lesz első hőseiből a keresztnék? / Vagy Luther, hogyha pápa lessz esetleg, / S Leó tanár egy német egyetemben: / Ki tudja, nem reformál-é emez, / S az sújtja átkát a dúló merészre? / Mi lesz Napóleon, ha büszke útját / Nem egy nép vére egyenlíti ki? / Elposhad tán egy büzhödött laktanyában.*

Az tüzeli fel Luciferben a szenvedélyt kedvenc eszméjét újjólag és utoljára elővenni, hogy Ádám ébredése után az akaratszabadság eszméjéből próbál erőt meríteni. Hát még ha tudná – vagy, mert tudja –, hogy Ádám kész teljesen szembe fordulni vele! Nem mellesleg éppen a fordítottját lehet annak érzéklni az utolsó színekben, mint amiről Szegedy-Maszák Mihály ír: A történeti színek során Ádám és Lucifer egyre közelebb kerül egymáshoz. Míg korábban Ádámnak meg kellett szenvednie annak a belátásáért, amit Lucifer előre tudott, addig az utolsó jelenetekben már mindketten nézők, jórészt csak ütemkülönbség áll fenn közöttük a felismerésben.⁷

Hosszú s egyben utolsó nagymonológiát – a fenti eltávolodást észlelve⁸ – gondos alapossággal építi fel.

⁵ Kézirat. Faksimile kiadás. Gondozta: HORVÁTH KÁROLY. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó.– *Dacoljak-e még Istennek, neked*

⁶ Madách gondolatmenete és képsymbolikája hihetetlenül esik egybe Kölcsey soraival a *Vanitatum vanitas*ban: A virtus nagy tüneményi / Gőz, mit hagymáz lehele; A kebel lángéreményi, / Vértolulás kínjele...

⁷ SZEGEDY-MASZÁK, 1978, 138.

⁸ Meglehet Lucifer elmélázott: nem veszi komolyan Ádámot. Az ébresztés szándékából tévesen azt a következtetést vonja le, hogy teljes mértékben sikerült az emberöst kiábrándítani minden pozitív eszméből: az emberi történelem katasztrófális végződése mellett a magáról oly sokat képzelő emberpár fennhéjázását – az identitását – is sikerült darabokra törni.

Először szellemesen elidőzik annál a gondolatnál, hogy a végzet – a szociális determináció – a szabad akarat pusztá káprázatával képes újabb és újabb áldozatokat szedni: *Ha a felejtés és örök remény / Nem volna a végzetnek frígysége, / Hogy, míg amaz hegeszti a sebet, / Ez szőnyegyet von a mélység fölé / S biztatva mondja: száz merész belé-hullt, / Te léssz a boldog, aki átugorja.* Ne feledjük, ő volt az, aki a harmadik szín végén holmi reménysugárral világította meg Ádám álombéli látomásait. Tehát amit mond, valótlanság.

Majd egy csalhatatlan és a természeti célelvőséget ékesen bizonyító biológiai példával állítja párhuzamba az emberi faj szociális determináltságát. Azt sugallva, hogy a természeti és a humán-szociális törvények szükségszerűsége közt jottányi különbség sincs: *Az ember sincs egyénileg lekötve, / De az egész nem hordja láncait.*

Különösen rafinált a monológ utolsó része: *A máglyának meglesznek martaléki, / S meglesznek, akik gúnyolódni fognak. – / S ki lajstromozza majd a számokat, / Következetes voltán bámuland / A sorsnak, mely házasságot, halált, / Bűnt és erényt arányosan vezet, / Hitet, örülést és öngyilkolást.*

Nem egyszerűen az utolsó szóként elhangzó öngyilkosság az, ami lesújtja Ádámot – erről volt szó már a XIV. színben is –, hanem egyrészt a kétségbevonhatatlan biológiai determináció és az ún. morálistatistikai törvények közötti azonos fokú végzetszerűség – mármint abban az értelemben, hogy az emberi közösségre vonatkozó törvények ugyanúgy kötelező érvényűek. Másrészt a bűn és erény megváltoztathatatlan aránya az emberi történelemben, ami kiiktatja a Megváltás teológiai lehetőségét, illetve ígértét. Ennek a kijelentésnek a sugalmazása a máglya kulcsmetafora tudatos használata, hiszen legelőször a *homoiusion* eretnek tanait vallók mentek *dalolva, bizony* a mártírhálálba az autodaféban gyönyörködők nagy öröme a konstantinápolyi színben. Azt sem lehet feledni – a szövegösszefüggés gazdagon hímzett szövetéből is kirí –, hogy a prágai I. szín legelején éppen Lucifer aggódott azon, hogy a máglya kihunyhat jelentkezők, jelöltek vagy éppen érdeklődő közönség hiányában.

De a legfőbb érv mégis leginkább Ádám romantikus jellemében keresendő: az esz-kimó-színben sem maga a természeti katasztrófa elkerülhetetlensége háborította fel: *Szörnyű világ! – csupán meghalni jó. / Nem sajnálandom, amit itt hagyok. / Ah, Lucifer! ki egykor ottan álltam / Az ember bölcséjénél, aki láttam, / Mi nagy jövő reménye ringa benne, / Ki annyi harcát mind végigcsatáztam, / Ez órjás síron, melyre gyászleplelt / A természet dobott, midőn merengek, / Első, utolsó ember a világon: / Szeretném tudni, hogy bukott fajom? / Nemes küzdelemben, nagyszerűen-é, / Nyomorún-é, törpülve ízrül ízre, / Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen.*

Nem felesleges kitérni arra a mozzanatra, hogy nemcsak egyetlen egyszer beszél Ádám az öngyilkosságról.⁹ Az első álom-, illetve történelmi színben: mint fáraó vetne végét életének, ha Lucifer, a minisztere igazsága győzne felette, hogy ti. átlátja: a dicsőség percnyi dőre játék. Igaza lesz Lucifernek: *Nem fogsz meghalni, bár átlátod egyszer, Sőt újra kezdesz, régi sikereddal.* Miltiadészként Lucifernek odavetett szavait – *Más név*

⁹ Az öngyilkosság szándékát vélelmezni az athéni és a konstantinápolyi szín végén a csalódott Ádám szavaiban nem adekvát. Ahogy ezt expliciten teszi S. VARGA PÁL: *Két világ közt választhatni.* (Világkép és többszólalmúság Az ember tragédiájában) Budapest, 1997. Argumentum Kiadó, 103. [S. VARGA, 1997.]

alatt a végzet ugyanaz / Hiú törekvés azzal küzdeni, / Nem is fogok – nem lehet az öngyilkossági szándék előképének tekinteni. Ugyanúgy nem, mint a bizánci szín végén lemondását az teremő aktivitásról.

Öngyilkosságra vonatkozó szavait *Dacolthatok még, Isten, véled is. / Bár százszor mondja a sors: Eddig élj, / Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek. / Nem egymagam vagyok még e világon?* – bár komolyan kell venni, de nem lehet a *Tragédia* végződésének tekinteni: Az idézet azt igazolja, hogy Ádám a mű végén nem szubjektív önazonosságát szünteti meg, hanem pontosan ezzel a kijelentéssel válik Ádám – az ember – individuummá, az önálló létét és létezését illetően döntéshozásra képes létezővé, azaz személyiséggé.¹⁰

2.

Észrevehető, hogy Lucifer mennyire csalódottan, sőt kiábrándultan, fanyalogva hallgatja Ádám öngyilkossági tervét: *Ah, vége, vége: mily badar beszéd! / Hiszen minden perc nem vég s kezdet is? / Ezért láttál-e néhány ezredévet?* Utolsó mondata meg mintha már az végső szavait előlegezné meg: *Miért is kezdtem emberrel nagyot / Ki sárból, nap-sugárból összehyúrva / Tudásra törpe, vakságra nagy.*

A drámaszöveg szavai ellenére – s olyan monográfusok kategorikus megállapításai dacára, mint Barta János¹¹ – mégis makacsul tartja magát az az értelmezés a szakirodalomban, hogy Lucifernek Ádám – s egyben az egész emberiség – fizikai megsemmisítése lenne az eredendő célja, ami most beteljesülni látszik.¹² S. Varga Pál egyenesen úgy fogalmaz, hogy Lucifer nagymonológja ügyesen tereli Ádámot az öngyilkosság szándéka felé, de elleplezi eme sugalmazást, hogy Ádám a maga áldozataként, hősi tetteként értelmezze az öngyilkosságát.¹³ Erősíti ezt, hogy Éva és a magzat megölése is (aminek Lucifer a tudatában van, bár ezt majd csak mellékesen árulja el Évának) szükségessé válna az emberiség létét megakadályozandó, ahogyan ez Byron művében felmerül. Valóban, ha mindketten leugranának arról a bizonyos szirttről, minden bizonyonnyal a megfogant elsőszülöttük sem élné túl. Az emberiség léte még az előtt megsemmisülne, hogy egyáltalán elindulhatott volna.

Ugyanakkor sem Ádám, sem Lucifer nem tesz gyors lépéseket a sziklaszirt felé.

Lucifer láthatóan újratervez. Ádám egymás után rossz mondatokat fogalmaz meg, ezeket a *Nem egymagam vagyok még a világon!* felkiáltása nyitja.

Gondoljunk arra, hogy Lucifernek az Úrral szemben van elszámolnivalója – ahogy ezt az I. színben bejelentette. Ehhez képest az emberpár pusztán eszköz, hogy eltán-

¹⁰ KAKUSZI PÉTER: Ádám a szimbólum és a személyes valóság. In: XXVIII. Madách szimpózium. Szeged – Balasagyarmat, 2021. Madách Irodalmi Társaság, 105–115. [KAKUSZI, 2021.]

¹¹ „...nem akarja őt [ti. Ádámot] Lucifer megölni. Az ő ábrándképe egy luciferi módon élő emberiség, amely hozzá hasonló módon nyíltan tagadja Istent és nyíltan hódol a gonoszság törvényének”. Lásd BARTA JÁNOS: Madách Imre. Budapest, 1942, 119.

¹² Lehet Arany János félreértésének döntő szerepe van eme sztereotípiá meggyökeresedésében – amikor Madáchot bemutatja a Kisfaludy Társaságnak, ekként fogalmaz: „... én nem találok a pesszimizmust *Az ember tragédiájá*-ban, mihelyt mint egészt fogom fel. Mert min sarkallik az egész? Lucifer részt követel a teremésből, hogy megrontsa azt. Nyer Istentől két megátkozott fát. Egyik fa segélyével erkölcsileg már megrontá az embert, hanem ő physikailag is tönkre akarja tenni Ádámban az összes emberiséget, hogy ne is szüléssék az”

¹³ S. VARGA, 1997, 89.

torítsa őket az Úrtól, s a Férfit kicsit a maga hasonmásává formálja. De a bűnbeeséssel pürrhoszi győzelmet arat: megkóstolták ugyan az „egy fa gyümölcsét”, de az öröklét fájáról már nem szakíthattak. Kicsit a nyakán maradt a bibliai emberpár: a III. színben láthatólag nem nagy lelkesedéssel bocsát álmot a szemükre, hogy lássák, miért küzdenek, mit szenvednek. Sőt, már az első álomszínben – ne feledjük: Lucifer akaratából lett Ádám piramist építő fáraó – rögtön a kezdetkor óriási szakadék nyílik abban a tekintetben, hogy miféle hatalomgyakorlásra szánta Ádámot, illetve aközt, hogy a fáraó minek szenteli minden idejét. Jól látszik az egyiptomi szín elején, hogy Lucifer újabb tervet kovácsol, az előrángatott Éva megjelenésétől vár Ádámban érzelmi fordulatot és bukást, amire nézve Ádám öngyilkosságát mint a fogadás tétjét kellő szarkazmussal fogadja.

Ettől a színtől kezdve nem Lucifer irányít, csak vezet és kísér. Ádám saját eszméi mentén barangol az emberiség történelmének útvesztőjében, saját nagy és romantikus eszméinek rajongója, a csalódások szinte alig rontják életlendületét. Lucifer egyre rezignáltabban kíséri, mint pl. Tankréd fegyverhordozója vagy Kepler famulusa. Olykor elemében van, mint a párizsi színben hóhéreként, vagy tudóstárs a falanszterben, néha leplezetlenül átengedi magát az ember iránti gyűlöletnek, mint az ür-jelenetben: *Győzött hát a vén hazugság* vagy a XIV. színben: *Mindig az állat első bennetek*. Ismét csak eleven cáfolatát olvashatjuk ki a szavaiból annak, amit pl. Szegedy-Maszák állított róla: Lucifer az ember létét ironikusan fogja fel, de ironiájából nem hiányzik a pátosz, sőt a tragikum árnyalata sem.¹⁴

3.

Ádám a rosszul ébredt Éva puszta látványára – és aligha annak szavaitól – kikel magából, a legdurvább hímsoviniszta szólam szakad fel belőle.

ÉVA: *Ádám, miért lopóztál tőlem úgy el, / Utolsó csókod oly hideg vala, / S gond vagy harag van most is arcodon. / Úgy félek tőled...* – ÁDÁM: (továbbhaladva) *Mért is jársz utánam, / Mit leskelődöl lépteim után? / A férfiúnak, e világ urának, / Más dolga is van, mint hiú enyelgés. / Nő azt nem érti, s nyugúil van csupán.*

Éva az utolsó csók említése révén visszautal a III. szín elején Ádám furcsa megjegyzésére: *A csók mézének ára ott vagyon – / Amely nyomán jár – a lehangolásban*. Ennek a gondolatnak a kifejtése egy újabb tanulmány tárgya lehetne. Egy bizonyos: Ádám öngyilkossági szándéka büntudatából is fakadhat, aminek nem mellőzhető a szexuális vonatkozása, hogy a torkában érzi a tudás gyümölcsének ama bizonyos keserű levét.¹⁵

Ádámból – miközben talán arról kellene gondolkodnia, hogy valóban egyedül van-e a világon – kitör néhány ezredév férfisovinizmusa, s talán azoknak az álomszíneknek a lenyomata, melyben erkölcsileg alul maradt Évával szemben, s a lelke mélyén ott maradtak olyan frusztrációk, amelyeket nem tud feldolgozni. Mindenekelőtt a IV. szín Évájával való szembesülés, akit fel tudott ugyan szabadítani, és trónja vánkosára fel

¹⁴ SZEGEDY-MASZÁK, 1978, 138.

¹⁵ „A bűnbeesésnek a nemiséggel való összekapcsolását legfőképpen maga a *Tragédia* zárja ki” – állítja a monográfus. Ez alighanem túl egyoldalú megállapítás – kategorikus kirekesztése az árnyaltabb olvasatoknak. Lásd S. VARGA, 1997, 95.

tudott emelni, de a szerelmét nem tudta megparancsolni, és erkölcsileg a hóbortjában elmerült kisfiúként maradt el mögötte, akinek elvették a játékát. Egészen szembeötlő az is, hogy a római színben Júlia, a ledér kéjhölgy, az »*utcasarkok rongya*« – akit Ádám feltesz fogadásra egy lóért – mennyivel inkább az örök Éva, mint amennyire Sergiolus, a megcsömörlött aranyifjú emlékeztethetne a bibliai összülőre. Izóra szent fogadalma éppúgy kőszikla, mint a párizsi márkinő hűsége felmenőihez, neveltetéséhez, eszményeihez – az elhagyott oltár mártírja. Még a falanszterben a meggyötört anya nőalakja is magasabb erkölcsi szintet képvisel, mint Ádám álruhás utazgatása, kíváncsisága, és a kívülálló megdöbbenése.

Ugyanakkor – ha már az álmoképek esetleges maradványairól beszélünk – felmerülhet az utolsó csók kapcsán, hogy Ádám az eszkimó Évát látja előbújni a *gunyhóból*. Akitől alig valamivel kevésé borzad meg, mint a párizsi szín forradalmár nőalakjától. Nem felesleges megjegyezni, hogy az eszkimó nő figuráját Lucifer mesterkedései tesszik visszataszítóvá – eredetileg az eszkimó csak meginvitálta az idegent, akiben istent sejt. A szexuális aktus pusztá lehetőségének botránya fényévekre marad le attól az arcpirító ajánlattól, amit a IX. szín másik Évájától kapott¹⁶ – nem is beszélve arról a demográfiai-szociológiai kényszerhelyzetről, hogy a nagyon lecsökkent populációk létszükséglete, hogy frissítsék a belterjessé vált génállományt. Az utóbbi eshetőség beszámításával furcsa fénytörést kap Ádám morális-esztétikai felháborodása: Öleljem ezt, ki egy *Aszpásziát / Tarték karomban! Ezt, kiben derengni / Látom megint annak vonásait...* Világos, hogy Lucifer provokálja, ahogy már a negyedik színben tette: *Ez ismét a szálaknak egyike, / Melyekkel gúnyul vett körül urad, / Eszedbe juttatni hernyó voltodat, / Ha önhitedben lepkéként csapongsz.*

Akárhogy is járjuk körül Ádám kifakadását, látni lehet, hogy szellemi energiáit felémészti a mindkét urával dacolni kész öngyilkos szándék mint a szabad akarat manifesztációja. Ugyanezen lelki kataklizmán ment át a római szín végén, amikor előbb hozzáhajítja Luciferhez a borral teli kupáját, mikor az az esetleges megtérésére céloz, majd alig pár perc múlva valóban megtér.

4.

De alig szellőztette ki lelke sötét zugait, Ádám váratlanul ellágyul: ráébred, hogy kije neki Éva, és szerelmes hangot üt meg: *Mért nem szunyadtál még csak egy kicsinyt: / Nehezebb lesz most már az áldozat, / Mit a jövőnek hozni tartozom.*

A XV. szín összes fordulata közül ez a legitokzatosabb, a legrejtélyesebb. Néhány másodperc alatt elpárologtak rossz mondatai, s Ádám, mintha most pillantaná meg először (a felvillanó gondolatkitörés szempontjából valóban a legrosszabbkor, minden

¹⁶ S. Varga Pál értelmezése egészen kirí a szakirodalom többségének véleményközösségéből: „Ez az Éva [már ti. a párizsi szín sans-culotte Évája] Ádám éppen aktuális eszméi szintézisének képviselője: szabadságért küzd, az egyenlőség és az elnyomottak testvériségének letéteményese, végül felnőtt fejjel meggondolta, hogy bármelyik pillanatban utolérheti a halál. Méltósága éppen abban jut kifejezésre, hogy azzal a férfival kíván egy éjszakát tölteni, aki az élete értelmét adó eszmék jelképes alakja.” Egészen pregnáns példája ez három téveszme szinergiájának: egyrészt a hegeli triádfórmula követése, másrészt a párizsi szín felértékelése, továbbá a tömeg problematikájának lekezelése vezet ide.

más tekintetben a legjobbkor) az érkező Évát, bensőséges hangot üt meg. De mintha már nem is az lenne a fontos, hogy mit ért ő áldozat és jövő fogalmán. Vagy azok csak leplezték megszegyenülését – már nem is annyira a férfigógtól áthatottak miatt –, leginkább azért szégyellheti magát, hogy volt olyan elragadtatott/elkeseredett pillanat, amikor azt gondolta, hogy egyedül van a világon.

Nem világos még számára, hogy Éva jövetelének mi is az igazi oka – a hiú enyelgés, a hűvös csók jóvátételének esetleges szándéka miatti kifakadása már a múlté. De hogy mit is akar Éva közölni vele, annak súlyát már megérzi azon egyszerű oknál fogva, hogy Éva felbukkanása Ádám számára mint mindig, most is sorsfordító. Az egyiptomi színtől kezdve – *Mi ismeretlen érzés száll szívembe, / Ki e nő, és mi büve-bája van, / Mellyel, mint lánccal, a nagy fáraót / Lerántja porban fetrengő magához?* – számtalanszor átéli ezt az első mágikus pillanatot, gondoljunk a konstantinápolyi zárda novíciájára, a XIX. szín arisztokrata hölgyére, a londoni polgárlányra, de akár a falanszter-lakó Évára is. S ha idevesszük Kepler első találkozását későbbi feleségével, joggal feltételezhető, hogy abban az élethelyzetben is átélhette ezt a megismételhetetlen és felejthetetlen érzést.

Meggyőződésem, hogy ennek a talányos fordulatnak van még egy szem- és fültanúja, aki a szín végén reflektál is erre. Amikor kinyilatkoztatja a Nő erkölcsi hivatását, amivel az a botladozó, nagyokat mondó férfi megbocsájtó, mosolyt árasztó támasza lesz.¹⁷

5.

Éva elmondja a nagy titkot, hogy anyának érzi magát: ez Ádamból a teljes megadás gesztusait és szavait szabadítja fel: **ÁDÁM:** (*térdre esve*) *Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok / Nélküled, ellened hiába vívok: / Emelj vagy sújts, kitéárom keblemet.*

Mennyire női, ahogy Éva az áldott állapotát fogadja: *Ha meghallgatsz, még könnyebb lesz talán, / Mert ami eddig kétséges vala, / Most biztosítva áll már: a jövő. [...] Tudom, fel fog mosolygni arcod, / Ha megsugom. De jőj hát közelebb / Anyának érzem, óh, Ádám, magam.*

Egyrészt komolyan azt gondolja, hogy a magzat híre ugyanazt váltja ki a férfiből is, mint belőle – e tekintetben várakozásait Ádám inkább túlteljesíti –, másrészt közös gyermekük megérkezése bebiztosítja a jövőt, ami eddig bizonytalan volt.

Érdemes elgondolkodni azon, hogy Éva mire mondja ki ezeket a súlyos szavakat. Ádám esetében mi, nézők ugyanannak a vízióknak vagyunk a birtokában, hisz szemünk előtt peregetek le álma jelenetei. De Éva álmairól nem szól a *Tragédia*. Megjelenik Ádám álmában – olykor kettőződve is, az úr-jelenetből kimaradva – de eme inkarnációk nem olvadnak össze az emlékezetben: egyetlen utalás sincs arra, hogy az álomszínnek Évai tudnának egymásról, míg ez Ádám esetében könnyedén bizonyítható és belátható. A konstantinápolyi színben Heléna mondja ki azt, amit voltaképp Évának kellene, ha alkatilag képes lenne középúton járni. *Csodálatos, minő örült nemünk! / Ha az előítélettel szakít, / Vadállatul rohan a kéj után, / A méltóságot arcáról letépi /*

¹⁷ A monográfus találoán jegyzi meg, hogy a szerelem – értve ez alatt Ádám Éva iránti érzelmeit – mindenkor az Úrhoz közelíti, illetve Lucifertől távolítja a mitológiai emberöst. Lásd S. VARGA, 1997, 95.

És megvetetten sárban ténfereg. / Ha nem szakít, önárnyától remeg, / Fonnyadni hagyja meddő bájait, / Mástól s magától elrabolva a kéjt. – / Miért nem jár középén. Vagy mit árt / Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony / Illemmel olykor, meg nem foghatom. / Hiszen a nő se szellem csak merőben. S valóban az udvarhölgy, Müller Borbála megpróbálja ezt, de a X. színben csúfosan benne marad bűnével és könnyeivel.

Éva jövő iránti szorongásait és kétségeit tehát az elalvás előtt, a harmadik színben kellene nyomozni. A bűnesetben kitüntetetten részes fél eltökéltsége – Madách ragaszkodik a bibliai tradícióhoz – átragad Ádámra is, de a kiűzetésre már a teljes kétségbeesés hangján reagál. A III. szín elején szorgalmatoskodik, hogy a vesztett Édent visszavarázsolja, *lugost csinál. Nekem meg büszkeségem az csupán, / Hogy a világnak anyja én leszek.* LUCIFER: (félre) *Dicső eszmény, mit e nő szíve hord, Megörökíteni a bűnös nyomort.* (Ennek a súlyos luciferi mondatnak mentén folytatódik az emberiség történelme, a XV. szín elején Lucifer ezt így összegzi – ne feledjük!)

Amikor a türelmetlen Ádám kérésére Lucifer engedi szellem-szemekkel körültekinteni a világban, Ádám szinte teljesen kétségbeesik: *El e látással, mert megörülök. / Ily harcban állni száz elem között / Az elhagyottság kínos érzetével, / Mi szörnyü, szörnyü! – Óh, miért lökém el / Magamtól azt a gondviseletet, / Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült, S tudásom óhajt – óh, de hasztalan.* Éva nagyságrenddel marad el a férfi gondolataitól: *Úgy-é, úgy-é, hasonlót érzek én is. / Ha majd te harcolsz a fenevadakkal, / Vagy én lankadva kertünk ápolom, / Körültekintek a széles világon, / És égen-földön nem lesz egy rokon, / Nem egy barát, ki biztasson vagy óvjon. / Nem így volt ám ez egykor, szebb időben.*

A luciferi aktus előtt *Legyen. Bűbáját szállítok reátok, / És a jövőnek végeig belátok / Tünékeny álom képei alatt – Évának az utolsó szavai: Hadd lássam én is, e sok újulásban Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam.* Méltatlanul kevesek ahhoz képest, amit ébredése után mond az addig kétséges jövőt illetően.

Mindazonáltal a *Tragédia* egyik legnagyobb fordulata, hogy Ádám térdre esve megadja magát az Úrnak.

Csak azért nem a legeslegnagyobb, mert már került hasonló helyzetbe: *...Mi kár, hogy úgy van! / Elveszni nyomorultan, kisszerűen, / S szenvedni addig. Óh, ha él az Isten, (Letérdel, s kezét égnek emeli.) Ha gondja van ránk, és hatalma rajtunk, / Új népet hozzon s új eszmét a világra, / Amazt, a korcsba jobb vért önteni, / Ezt, a nemesbnek hogy köre legyen / Magasra törni. Érzem, elkopott mind, / Mi a miénk volt – s újat létrehozni / Erőnk kevés. Hallgass meg, Istenem.* Voltaképp ezt is mondhatná az eszkimó-szint megélve, de ez a római jelenet legvégéről való. Érdemes inkább arra koncentrálni: ezt a megadási gesztust hogyan fogadja Lucifer ott és itt.

Itt, a záró színben egyrészt belekerült egy lefelé menő spirálba, melyet az öngyilkosság gondolatvillanásával maga indított el, másrészt mentálisan megterhelő neki, hogy hol az egyik, hol a másik istenséggel dacoljon, hol egyszerre mindkettővel. Ugyanakkor az élet szentsége, az élet élni akarása az, ami lenyűgözi – olyan csoda, ami mellett az emberi szabad akarat pusztá ténye is eltörpül. A jövendő új élet fogadása alázattal és szeretettel – ebben a tekintetben Éva mondatai valóban sokat jelentenek Ádámnak, de pusztán azt kijelenteni, hogy Éva menti meg az öngyilkosságtól, a mélyszövetű jelenet leegyszerűsítése. Legfeljebb annyi állítható, hogy Éva ösbizalma megéri, megihle-

ti¹⁸ – de a megadás gesztusa, a tékozló fiú visszatérésének újszövetségi mintaképeként egy, már rég benne érlelődő lelki folyamat kifakadása.

Egyébiránt az újszövetségi motívum – a tékozló fiú visszatérése¹⁹ – jóval fajsúlyosabb annál, mintsem hogy pusztá retorikai díszítőelemként kapna hangot e tanulmányban: Ádám tizenhárom színén keresztül vezető útja értelmezhető az Atyához való megtérésként, amiként az Úr apai öröme és emberi ellágyulása is az evangéliumi jelent előképe – *Emelkedjél, Ádám, ne légy levert, / Midőn látod, kegyembe veszek újra ... Te meg, fiam, beszéld el, hogy mi bánt úgy.*

6.

Lucifer – a hosszú monológjában kifogyva az észérvekből – Évát verbálisan sértegeti, Ádámot fizikailag is.

Az utóbbi gesztusa lerombolja az esetleges intellektuális-szellemi fölényéről szőtt bárminemű illúziókat.²⁰

Visszakanyarodva az Évára tett – de csak a olvasók fülének szánt – megjegyzéséhez a III. színben – *Dicső eszmény, mit e nő szíve hord, Megörökíteni a bűnös nyomort* – e helyütt, a záró szín soraiban durván sértegeti Évát: *S te, dőre asszony, mondd, mit kérkedel? / Fiad Édenben is bűnnel fogamzott. / Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.*

A szakirodalom makacsul ragaszkodik az öngyilkosságot sugalmazó Lucifer-figura teóriájához: „nézőpontjából tekintve a »bűn« – az összehangzó értelem hiányának véglegesítése – nem más mint hogy az emberfaj, ahelyett, hogy elpusztulna, folytatódik az utódban, s így mindaz az értelmetlenség bekövetkezik, amelyet az álmok során mint eshetőséget megmutatott.”²¹ Ellenkezőleg: jelen dolgozat értelmezése egyenesen következik Lucifer XV. színbeli nagymonológjának főtételéből, miszerint a morálistatiztika világosan mutatja a bűn és erény arányának megváltoztathatatlanágát, az eredendő bűn átöröklődését és szétterjedését magára az emberiségre, azaz a Megváltás tagadását.

Éva az evangélium ígéretével vág vissza²² – hite és méltósága teljes fegyverzetében: *Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik Más a nyomorban, aki eltörüli, Testvériséget hozván a világra.*²³

¹⁸ „Az anyaság jelenet értelme tehát: [...] amikor Ádám az öngyilkos elhatározás rettentő percében meghallja Éva szavát, a közvetlen bizonyosság rádöbbenésével tudja, hogy Isten szólt hozzá”. Lásd BARTA, 1943, 121.

¹⁹ Ez a motívumegyezés jóval fajsúlyosabb annál, hogy összegegyeztethető lenne az alábbi értelmezésével: „A beavatási mítoszok, amelyek sablonja Ádám történetében megvalósul, a felnövekedést nem folyamatos fejlődésként értelmezik, hanem a régi én halálaként és egy új én megszületéseként; a beavatandó elhagyja a közösséget, vagy valamilyen bűn miatt kirekesztik a közösségből (ez jelenti a halált), hosszabb-rövidebb utat tesz meg egy más országban, a holtak birodalmában, próbákat kell kiállnia, hogy megismerje önmagát; végül érettségét bebizonyítva visszatér a közösségbe, ahol beiktatják új státusába.” Lásd VÁRÓCZI ZSUZSA: *Az ember tragédiája* mítoszi utalásai. Jelenkor, 1993. 9. sz. 732. [VÁRÓCZI, 1993.]

²⁰ Ahogy szól Évának, Ádámot ráncigálja-rúgja, ez semmiképp sem Lucifer tragikus fenségét mutatja. Ahogy ezt Voinovich Gézát idézve S. Varga Pál minősíti az idézett műve 90. oldalán.

²¹ S. VARGA, 1997, 96.

²² Ezt a legelső kritikusa, Erdélyi János sem vitatta: „Éva szentasszonyi bizalommal és próféciával felel a kötekedő Lucifernek”

²³ SZOLNOKI TIBOR: Éva evangéliuma. Előadás a Madách Irodalmi Társaság XXX. Madách Szimpóziumán Balas-

Megállítva a gyorsan pergő jelenetsort, érdemes elidőzni azon a gondolaton, hogy kiről is beszél Lucifer. Mert Éva gondolatainak fókuszában – nem kétséges²⁴ – a Fiúisten első eljövetele áll. A helyzetből az következik, hogy sunyin és kaján vigyorral Káinra – Ádám és Éva elsőszülöttjére – utal, aki Vörösmarty versében is elindítja az állatember bűneinek kiadását²⁵ – *Mintha újra hallanók a pusztán / A lázadt ember vad keserveit, / Gyilkos testvér botja zuhanását...* Éva mintha pontosan értené a gonosz megjegyzést, és az már mintha egy új szövetség asszonyaként peregne le róla, vagy mintha annak a millió asszonynak az ősképe lenne, akik testi vagy értelmi fogyatékos gyermekük gondozása mellett is hősi türelemmel és alázattal adják oda teljes magukat egy újabb és jobb fogantatásnak!

Visszatérve oda, ahol a forgó jelenet pillanatát megállítottuk, mintha Ádám kitárulkozása az Úrnak fénysebességgel oszlatná el a sötétség győzelméről szőtt álmait, Lucifer heves mozdulatokat tesz, nem megelégedve Ádám pusztá gyalázásával, hogy ti. féregnek, állatnak nevezi. *Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem? / Fel a porból, állat.* (Ádám felé rúg...)

Ha visszagondolunk a római szín befejezésére, ott Lucifer tulajdonképp rezignáltan vette tudomásul kis védenca szabadulási törekvéseit, amikor az térdepelve fohászzkodott az Úrhoz, sőt amikor az a személyesen Péter apostol által közvetítve itta a lelke az ígét, kíméletlen cinizmussal konstata: *Ah, a lehetetlen lelkesít fel, Ádám! / A férfinhoz méltó ez s dicsó ám. / Istennek tetszik, mert az ég felé hajt, / S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd.*

Egyébiránt nem érdektelen a római úri társaság és Lucifer reflexióit számba venni, melyek a történeti Jézusra és első követőire vonatkoztak. Először egy pajzán ének teszi gúny tárgyává az új hitet követőket: *Bolond világ volt hajdanában, / Rém járt fel a hősek agyában, / Szentnek hívék, mit kacagunk ma, / S egy-két ily örült, ha akadna, / Cirkuszainkban éppen elkel, / Nekünk látvány, a vadnak étel.* MIND: *Örüljünk, okosabb világ van, / Örüljünk, hogy mi élünk abban.* Lucifer elismeréssel szól Cluvia énekéről, mint ahogy a harmadik életveg férfiú cinikus megjegyzését is nyugtazza. **ÁDÁM:** ... (jajgatás hallik kívülről.) *Mi jajszó ez, mely úgy velőbe hat?* **LUCIFER:** *Néhány örültet most feszítenek fel, / Testvériségről, jogrul álmodókat.* **CATULUS:** *Úgy kell nekik, miért nem ültek otthon, / Élvezve és feledve a világot, / Miért vitatták mások dolgait.* **LUCIFER:** *Koldús a dúst testvéreül kívánja, / Cseréld meg őket, és ő von keresztre.* Szemmel láthatóan Lucifert nem rendíti meg a Megváltó keresztthalála, egyrészt mert nem hisz (sem miben sem hisz), másrészt a kereszténységben nem lát többet mint szociális mozgalmat, harmadrészt a konstantinápolyi szín ismeretében – bár még nem tudhatja, hogy Ádám erre tart – előre látja az államvallássá tett kereszténység bűneit és kiüresedést.

Ugyanakkor most, a XV. színben mitől esik ennyire ki a szerepéből?

sagyarmaton, 2022. október 7-én. Megjelent a Társaság kiadásában 2023 októberében. [SZOLNOKI, 2023]

²⁴ Ennek az értelmezésnek merőben ellentmond, de azt nem cáfolja a szakirodalomban uralkodó szólam: „Madách művében azonban Jézus nem szerepel, noha bármely keresztény teológiában éppen úgy kulcspozíciója van, mint Ádámnak ... Jézus Krisztus bármilyen közvetlen szerepéről történő hallgatás természetesen szervesen beleillik Madách koncepciójába”. Lásd KAKUSZI, 2021, 114.

²⁵ VÖRÖSMARTY MIHÁLY: A vén cigány.

7.

[Lucifer] Ádám felé rúg. Az ég megnyílik: az Úr dicsőülten, angyaloktól körüvezve megjelen.

Hagyjuk meg ennek a pillanatnak a nagyszerűségét és barokk pompáját – mielőtt a dramaturgiai funkcióját vizsgálgatnánk.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért most vonul be a színre az Úr, holott már korábban is lett volna oka és alkalma, hogy közbeavatkozzék – ha csak a puszta szózatával is, s ha már nem a teljes udvartartásával.

Például, hogy az öngyilkossági tervében Ádámot megintse vagy megakadályozza.

A válasz nem is olyan nehéz, ott van Hamlet monológjában: *Akkor nemesb-e a lélek, ha türi / Balsorsa minden nyügét s nyilait; / Vagy ha kiszáll tenger fájdalomja ellen, / S fegyvert ragadva véget vet neki?... Vagy mért szegezte az Örökkévaló / Az öngyilkosság ellen kánonát?* Ádám immár azzal is tetézi a bűneit, hogy gondolatban az öngyilkosságot fontolgatja. Valóban: a szabad akarat evidens bizonyítása, hogy önkezünkkel végezhetünk magunkkal. De ha ez az Isten törvénye szerint halálos bűn – Lucifer szerint benne van a pakliban, semmit sem bizonyít, semmit sem cáfol –, akkor voltaképp ez a gondolat a magunk teremtette pokol, csak önmagunk *múlhatjuk el ez vermet.*²⁶

Védelmére kellett volna a Lucifer által leszólt dőre asszonynak – ha annak büszke válaszával nem lehet teljes mértékben elégedett. S valóban, nem Éva kedvéért jelenik meg, hanem az elesett Ádám miatt, akit *nem emel fel már senki sem, és belenehezedik a sárba.*²⁷

Első szava hozzá éppen erre vonatkozik: *Emelkedjél, Ádám, ne légy levert, Midőn látod, kegyembe veszek újra.* Nem tudhatjuk ebben a pillanatban, hogy a kegyelem mire terjed ki – ebben a tekintetben feszültséget teremt annak bejelentése, a várakozás puszta izalmát, anélkül, hogy tudhatnánk, hogy mi a kézzelfogható tartalma.

Érdemes figyelemmel lenni arra a belépőre is, amivel az Úr megszólal – *A porba, szellem! Elöttem nincsen nagyság.* Ezek már nem egy engedékeny istenség szavai, mint az első szín végén: *Hah, pártos szellem! el előlem, el, / Megsemmíthetnék, de nem teszem, / Számúzve minden szellemkapcsolatból / Küzdj a salak közt, gyűlöl, idegen.* Ez Lucifer korábbi bukásának az erősebb és végleges bekövetkezése – akkor Mihály arkangyal volt a végrehajtója, most maga az Úr – a puszta szózatával, mint amivel magát a teremtést – parancsolja Lucifernek a teljes megadást és hódolást.

Aki persze tisztában van a teljes vereségével – s már csak az marad neki, hogy arcvesztés nélkül keveredjen ki ebből a kutyaszorítóból. Mekkora ironia, hogy voltaképp az Úr menti meg a renomóját a később hozzá intézett szózatával!

8.

Lucifer szemmel láthatólag nem tud mit kezdeni a teljes vereségével, legszívesebben elsompolyogna.

²⁶ Halotti Beszéd.

²⁷ JÓZSEF ATTILA: Nem emel föl...

LUCIFER: (félre) *Mint látom, itt családi jelenet / Fejlődik, szép talán az érzelemnek, / De értelmeknek végtelen unalmas. / Legjobb elsompolyognom.* (Indul.) AZ ÚR: *Lucifer! Szavam van hozzád is, maradj tehát.*

Elég százalmas Lucifer kommunikációja: a családi jelenet valami nagy összeborulást sejtet, az érzelmek és az értelem szembeállítása pedig ugyanolyan racionalista közhely, mint amilyenre lesz még példa, de Lucifertől már csak ennyire futja. Mondhatnánk, hogy olcsó poén, ha nem tudnánk, szarkazmusa milyen nemes érzelmeket érint.

Mint például az Úr mindenek fölötti szeretete teremtményei iránt. Hiszen minden teremtménye részesül ebben a szerető gondviselésben – ahogy Hamlet mondja: *egy verébfi sem* eshetik *le* a gondviselés *akarata* nélkül.²⁸

Ez ugyanaz a szeretet, ami a teremtésben munkált, amit Jézus hirdet, és amiről az apostolok beszélnek. Nem pusztán Pál a korinthusbeliekhez, hanem Péter a római színben: *Legyen hát célod: Istennek dicsőség, Magadnak munka. Az egyén szabad Érvényre hozni mind, mi benne van. Csak egy parancs kötvén le: szeretet.*

De Ádám és Éva is az imént adta tanúbizonyságát annak, hogy lelkület mennyire áthatja a szeretet: Éva anyai rajongása és várakozása éppúgy ebből fakad, mint Ádám már korábban kiemelt ellágyulása Éva láttán.

Már említettük, hogy az Úr figyelme mennyire az emberpárra irányul ebben a jelenetben, ezért sorolódik hátrébb a vesztes Lucifer büntetése.

9.

Az Úr először első teremtményével törődik és őt hallgatja meg: *Te meg, fiam, beszélj el, hogy mi bánt úgy.*

Miközben a II. szín befejezése Madách szemmel láthatóan lebegteti a bibliai bűneset szerinti büntetés kirovását, az Úr afelől érdeklődik, hogy mi bántja Ádámot. És atyai türelemmel hallgatja végig; Lucifer az, aki ezt a csodálatos dialógust megszakítja.

A XV. szín legnagyobb gondolati fordulata lesz az, hogy Ádám nem ott kezdi a sirárait, ahol Luciferrel abba hagyta, hanem a műnek új kérdéseivel teljesen más irányt ad. Már nem is annyira a sokszor hangoztatott kétségei, kiábrándító tapasztalatai bántják, mint például, hogy van-e értelme az emberi történelemnek?

Közbevetőleg hadd jegyezzük meg, hogy az a vélemény, miszerint az álomszínek, különösen a vég, az eszkimó-szín alapján úgy tűnik, hogy az emberiség önmaga számára, az Urat elhagyó állapotában, egy Isten nélküli történelemben: nem képes értelmet adni létezésének²⁹ azért nem releváns, mert az álom- azaz a történelmi színek küzdő Ádámja kor- és vezéreszmékkal kíván értelmet adni az emberiség története adott szakaszainak. S ha elfogadjuk eme ideáknak az „szabadság, egyenlőség és testvériség” triádjából való deriválásukat, akkor mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy ezt a három kulcsideát Ádám (Keplerként) Isten szikrájának nevezi. Ugyancsak cáfolja az a sokat idézett kifakadás a XIII. szín végéről: *...bármí hitvány / Volt eszmém, akkor*

²⁸ SHAKESPEARE: Hamlet. Arany János fordítása.

²⁹ MÁTHÉ ZSUZSANNA: Az értelem-kereső emberről – Madách Imre és Hankiss Elemér nyomán – In: XXVIII. Madách Szimpózium. Szeged-Balassagyarmat, 2021, Madách Irodalmi Társaság, 100.

mégis lelkesített, / Emelt, és így nagy és szent eszme volt. / Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság / Vagy nagyravágy formájában hatott-e, / Előre vitte az emberemet.

Már csak a három³⁰ legfontosabb kérdése foglalkoztatja: mit lehet tudnia, mit szabad remélnie és mit kell tennie.³¹ Ebből kifolyólag a hosszú monológja (a három kérdés sora) nem az első két sorral kezdődik, csak azzal indul: *Uram! rettentő látások gyötörték, És nem tudom, mi bennök a való.*

10.

Ádám megnyílik a Gondviselő Istene előtt, és előtárja azokat a dilemmákat, amik még az álomszínnek látásától is jobban gyöttrik:

Óh mondd, óh mondd, minő sors vár reám: / E szűkhatáru lét-e mindenem, / Melynek küzdése közt lelkem szűrődik, / Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult, / A földre önts, és béigya porond?! / Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?

Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Nemesbedvén, hogy trónodhoz közeljen, / Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?

Van-é jutalma a nemes kebelnek, / Melyet kigúnyol vérhullásaért / A kislelkű tömeg?

Nem lenne oka, hogy ezeket a kérdéseket, kétségeket az értelmezések félrevigyék nem minden hátsó szándék nélkül, hiszen nemcsak, hogy kifejtettek – eleve eldöntendő kérdés formátumába öltve –, hanem a képes beszéd olyan szikrái lobbantanak világosságot értelmük felett, *mint a bor* metaforája, a *malomnak barma* toposza, vagy a *nemes kebel* metonímia mesterei alkalmazása.

Első kérdése a test és a lélek dualizmusára vonatkozik – azzal merül fel ez, mint a legsürgetőbb, legégetőbb probléma, hogy a bűneset miatti halandóság – s ezzel maga Ádám is tisztában van – semmiképp nem másítható meg. Nem egyszerűen a túlvilági létről van itt szó, s főképp nem a mennyországról, hanem a test halandóságával szemben esetleg a lélek halhatatlanságáról. De talán leginkább az élet-egyenlő-küzdelem³² okán arról, hogy a legjobb törekvések ellenére a lélek az emberi lét felesleges luxusa, hiszen az együtt megy veszendőbe a romlékony testtel. Miért van az az érzésünk, hogy a földre öntött nemes szesz (a bor) annak a serlegnek az előképe, amit a nagycsütörtö-

³⁰ Valójában lenne egy negyedik, talán a legfontosabb – hogy mi az ember? Erre nézve talán azt lehet kijelenteni, hogy az emberi történelem célulvése, értelmessége helyett a továbbiakban, a záró színben önmaga felé irányul az érdeklődése, hogy mi az ő természete, az identitása – hiszen az eszkimó-jelenetben éppen ezt a kitüntetett, Istentől nyert természetet veszítik el az emberiség maradványai, az eszkimók.

³¹ „A Madách Imre könyvtárában helyet kapó és (joggal feltételezhetően) általa is ismert A tiszta ész kritikájában Kant három kérdést vet fel: „1. Mit lehet tudnom? 2. Mit kell tennem? 3. Mit szabad remélnem?” E három kérdés köré ívelve mutatom be e drámai költemény és a kanti filozófia közötti gondolati párhuzamokat, kiemelve a „küzdés-filozófia” feltételezhető kanti áthallásait, egyben összegezve részben az eddigieket. Lásd MÁTHÉ, 2018, 86. Ezt az értelmezést, ami a legfontosabb kapocs Immanuel Kant és Madách Imre között, filozófiai szakdolgozatomban az egész mű értelmezésének tengelyébe helyeztem. Lásd SZOLNOKI TIBOR: Kant és Madách. Szakdolgozat. ELTE Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 1991.

³² *A cél halál, az élet küzdelem* – ennek az igazságára már a saját tehetségéből szert tett, azt felesleges lenne az Úr szavával hitelesíteni

ki Szenvedő említ: *Atyám, ha lehetséges, múljék el tőlem ez a pohár, mindazáltal ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint te.*³³ A kenyér és a bor rituális összekapcsolódása persze eleve újszövetségi olvasatot kölcsönöz ennek a kérdésnek; meglátjuk, hogy az Úr hosszú és kiforrott válaszában is megtalálhatóak-e ezek a sugallatok.

A második kérdés kapcsán merülnek fel a leggyakoribb félremagyarázások, mintha annak az lenne az értelme, hogy van-e haladás az emberi történelemben – a látottak ellenére vagy a rosszakaratú Lucifer mozijának strukturális elhibázottsága miatt.

Először is Ádámot már az eszkimó-szín lelegejétől nem az emberiség történelmének feltehető vége érdekli. Ennyiben tudomásul veszi a természeti végzetet (ugyanúgy mint az egyes ember hajlandóságát); másodsor elég világosan megfogalmazta, hogy az emberi nem bukásában visszfényét szeretné látni az ember hajdani nagyságának: *Szeretném tudni, hogy bukott fajom? / Nemes küzdelemben, nagyszerűen-é, / Nyomorún-é, törpülve ízről ízre, / Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen* – s a látvány valóban meggyőzi: *Ím, nagy Isten, / Tekints le és pirulj, mi nyomorult, / Akit remeknek alkotál, az ember!*

A második kérdés szimbolikájának mesterremeke a *nemes/nemesb* szavak bravúros ismétlése, illetve a már említett *malomnak barma* jelkép, ami egyszerűen érthető, ha valaki látott már rekonstruált szárazmalmot. Én mégis úgy vélem, hogy ebben a kérdésben azt gondolja tovább Ádám, amivel Lucifer szíven szúrta a hosszú monológiában. Hogy a bűn és az erény aránya kőbe van vésve, és nincs az az Isten, aki ezen az elrontott emberi természetén – hogy szabadon választ ugyan a jó és rossz között, de a morálstatisztika tényezői sem hazudnak – alapvetően változtatna vagy változtathatna.

Egészen egyszerűen Ádám arról beszél, akiről korábban Éva megnyilatkozott: a Megváltó Jézusról, aki az áteredő bűnt eltöröli. Ádám gondolja az ősbűn, a szabad akarat első gesztusa (ebben Lucifernek volt némi igaza), hogy végzetesen rajta marad-e az emberiségen, ami nagyobb büntetés Ádámnak, mint a saját halandósága.

Még a harmadik kérdésnek van a legtöbb köze az álomszínnek látomásaihoz: *van-e jutalma a nemes kebelnek, / Melyet kigúnyol vérehullásáért a kislelkű tömeg.*

Az athéni szín népgyűlése, a római előkelők jómódba jutott tömegembereinek csúffolkodása (Júlia és Sergiolus bensőséges sugdolásán), a bizánci szín polgárai, a pátriárka, a szerzetesek, de talán még a mártírok is mind a hősllekű lovag erényén gúnyolódnak. S persze folytathatnám a sort a prágai szín udvaroncaival, akiket a pusztá származás emelt az udvar fényébe, vagy a másodsor is a tömeg-csöcselék szerepbe visszacsúszott nép a párizsi színben.³⁴

Ebben az esetben sem elsősorban a túlvilági jutalom esetleges lehetősége izgatja Ádámot – az olyas cél, ami legitimmé teheti az erkölcsi cselekvést, de magát a szándékot nem teszi ab ovo etikussá³⁵

³³ Máté evangéliuma. Károli Gáspár fordítása.

³⁴ Egyetlen mozzanatban látszik ennek az ellenkezője, amikor a Sans-culotte a megvesztegethetetlenségről beszél – de az ugyanerről közismert Robespierre elég szálnalmas kis sunnyogó a IX. színben. Hogy azt már ne is említsük, hogy maga Danton intellektuálisan nem különb érveléssel beszél a kivégzett áruló tábornokról, mint tette volt azt az Első demagóg róla mint Miltiadészról.

³⁵ Ismét egy tartalmi egyezés Kant etikája és Madách *Tragédiája* közt.

11.

Az Úr teljes választ ad az első kérdésére, amire Luciferből kitör az antiklerikális, ateista aufklárista.

Előítéletes vádaskodására Ádám újabb kérdést fogalmaz meg: *De, óh, Uram! ki fog feltartani, / Hogy megmaradjak a helyes uton? / Elvontad tőlem a vezérkezet, / Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.*

Maga az Úr válasza az első kérdésre gondosan felépített és négy részből áll.

Először az emberi tudás korlátait említi, de kiemelve azt, hogy ebben – a titok fenntartásában – egy jóakarátú istenség cselekszik a javára, az ember érdekében. Hogy pontosan mi is ebben az, ami az embernek fontosabb, az a szózat végén válik világossá. Megjegyzendő, hogy a lélek halál utáni státuszára nézve már korábban ráüttették a titok pecsétjét: *A vén hazugság e hiú szavát / Ne mondd, ne mondd, itt a szellemvilágban – / Egész természet átborzadna tőle. – / Szentelt pecsét az, feltartá az Úr / Magának. A tudás almája sem / Törhette azt fel.* A Földszellem szava a halál fogalmát a vén hazugsággal kapcsolja össze, magyarázatul szolgál, hogy az úr-jelenetben a léte határait feszegető Ádám dacos és újabb kísérletére maga Lucifer így kiált fel: *Győzött hát a vén hazugság.*

Az első kérdésre adott válasz igazodik annak eldöntendő formájához: a két eshetőség közül először a remélt válasz bizonyosságáról mondja az Úr, hogy az a bizonyosság egyszersmind megfosztaná az embert a földi léte küzdelmének kegyelmi ajándékaitól: *Ha látnád, a földön múlékonyan / Pihen csak lelked, s túl örök idő vár: / Erény nem volna itt szenvedni többé.*

Ugyanez a státusza annak a biztos tudásnak is, ami a lélek halandóságára mondaná ki a megmásíthatatlant: *Ha látnád, a por lelkedet felissza: / Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt, / Hogy a muló perc élvéről lemondj?* Madáchot dicséri az Úr szavainak esztétikai fensége; bravúrosan utal vissza Ádámnak a kérdésben használt metaforájára (...*Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult, / A földre öntsd, és bégya porond?*), sőt a horatiusi *carpe diem* életfilozófiájára.

A bölcséleti szempontból legtartalmasabb rész következik: *Míg most, jövőd ködön csillogva át, / Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz, / Emel majd a végetlen érzete. / S ha ennek elragadna büszkesége, / Fog korlátozni az arasznyi lét. Az Úrra oly jellemző ketősség – emelj vagy sújt, áldjon vagy verjen sors keze, visszaint s emel – jelenik meg ebben a tökéletes konstrukcióban, ami a nem tudás gyümölcse, hogy a lélek halhatatlanságának a vágya, hite lesz az, ami emeli az ember szemhatárát a látóhatár fölé, ugyanakkor a halandóságának megváltoztathatatlan ténye fogja korlátozni a büszke lelkét. Hozzá tartozik a szózat értelmezéséhez, hogy Ádámnak már van fogalma a korlátozásról, fogékony lehet eme kifejezés pozitív tartalmára – maga mondja a falanszter szín elején: *Az emberkebel / Korlátot kíván, fél a végtelentől, / Belterjében vesz, hogyha szétterül.*³⁶ Vagy gondoljunk a XIII. szín egészére, aminek a nagy tanulsága, hogy az ember csak a Földön lehet otthon. A befejező mondat két eminens emberi érték – a nagyság és az erény – biztosításáról nyilatkozik meg.*

³⁶ Mintha Kőlcsey *Parainesis*-ének gondolata ismétlődne: *Minden, ami szerfeletti sok részre osztatik, önkicsínységében enyészik el.*

Amire Lucifer azonnal tromfol: (kacagva) *Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya, / Nagyság s erény leszen tehát vezéred, / E két szó, mely csak úgy bír testesülni, / Ha babona, előítélet és / Tudatlanság álland mellette őrt.* Hiába érezzük a következő szavaiban az igazi megrendültséget, és hiába tarthatjuk találonak ironikus jellemzését: *Miért is kezdtém emberrel nagyot, / Ki sárból, napsugárból összegyúrva / Tudásra törpe, és vakságra nagy* – az előbbi szavai mintha Lucifernek a kiesettségét sugallanák. A tudatlanság, a babona és az előítélet olyan fogalmak, amelyek egyenként is – nemhogy összekapcsolva – a felvilágosodás vallás- és egyházellenességét hívják elő. Közismert a *Nagy Francia Enciklopédia* tételmondata: *minden vallás babona*, közismert a tudatlanságnak és a hitnek az a gyalázatos összemosása, amiből a *sötét középkor* és a *világosság százada* racionalista mítoszai születnek olyan tollforgatók révén, mint a katolikus egyház esküdt ellensége, Voltaire.

Bár nem elhanyagolható az a tény, hogy Lucifer első szavait is ugyanezen harcos és aktivista aufklárizmus hatotta át, még nem magyarázat feltétlen arra, hogy miért ezzel a szólammal kellene színpadi ténykedését is befejezni. Mindenképpen érezni a vádaskodó szavaiban a tehetetlen dühöt, a gyűlöletet. Kiváltképp, ha továbbgondoljuk az Úr korábbi szavait, miszerint az ember számára az erkölcsi identitása a legfőbb jó – amit az egyház az üdvözülésre feljogosító erénynek nevez. Akárhogy is van, ismét Kantnál kötünk ki, aki korlátozza a tudást, hogy a hitnek és a belőle fakadó erkölcsi-ségnek teret szorítson. Egyszerűbben szólva: nincs erkölcs vallási támasz nélkül: *Egy etikai közösség tehát csak úgy gondolható el, mint isteni parancsok alatt álló nép, azaz mint Isten erénytörvények szerinti népe.*³⁷ Kicsit egyszerűbben fogalmazza: nincs erkölcs vallási támasz nélkül – ezt a háromszáz éves történelmi tapasztalatot igyekszik negligálni Lucifer a gyalázkodó szavaival.

12.

Az Úr második válasza – rögtön Ádám hozzátoldott kérdésére reflektálva – Évát emeli fel az erkölcsi géniusz magaslatára, és helyezi mint méltó párját a Férfi mellé.³⁸

Ádám negyedik kérdése – *Uram! ki fog feltartani, / Hogy megmaradjak a helyes uton? / Elvontad tőlem a vezérkezet, / Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém* – azonnal válaszdásra serkenti az Urat, egyszersmind kimerítve annak a csodálatos lehetőségét, hogy közvetlenül megnyilatkozik.

Érdeemes kitérni azokra a szavakra, gondolatra, amellyel Ádám lelkileg eltaszítja magától a megszegyenült, kis haragos hangoskodóvá törpült Fényhozót: *Ne gúnyolj, óh, Lucifer, csak ne gúnyolj: / Láttam tudásod tiszta alkotását, / Nagyon hideg volt ottan e kebelnek.* Sok mindent jelenthetnek ezek a búcsúigék, pl. hogy Lucifer szakadatlan kritizálta, bírálta, csipkedte, gúnyolta azokat az ideákat, melyeket Ádám a saját keb-

³⁷ KANT: A vallás a pusztá ész határain belül.

³⁸ Vannak ehhez képest merőben ellentétes értelmezések, mint pl. Bárdos József: „Éva hangsúlyozottan nem-okos, az anyagi szintű létezésnek, az öntudatlan, reflexiótlan érzelmi létnek a képviselője” [...] „Éva a Lucifer felidézte történelemben rendre eltorzul, felveszi a kor bűnét, így sohasem találhatnak egymásra Ádámmal.” Lásd BÁRDOSS JÓZSEF: Végetlen a tér mely munkára hív. Szeged-Balassagyarmat, 2016, Madách Irodalmi Társaság. [BÁRDOSS, 2016.]

lében fellelt, az emberszeretet eszméit, amiről Lucifer a kezdettől fogva nem tud jót mondani. Vagy azt, hogy mindig lekicsinyellve nyilatkozott Ádám éppen aktuális és mindig örök Évjának szellemi rangjáról.

Az Úr válaszában két eleme van a kérdésre vonatkozóan, de nem mellékes az, amivel a választát elindítja: *Karod erős – szíved emelkedett: / Végetlen a tér, mely munkára hív...* Mintha az Úr is érezné a hiányát a bibliai textus szerinti büntetésnek, s talán éppen ezért fogalmazza meg Ádám hivatását olyképpen, mintha a teremtésben szorítana számára méltó helyet (az Angyalok kara emeli vissza később ezt az elejtett témát.) Ádám keblét emelkedettnek nevezi azért, hogy Ádám önbecsülését alátámassza.

...ha jól ügyelsz, egy szót zeng feléd / Szünetlenül, mely visszaint s emel, / Csak azt kövesd. Az nyilvánvaló, hogy Isten szava az, amit az emelkedett szívű Ádám folyamatosan hallhat, s ami egyszerre inti vissza és emeli, azaz megtartja a helyes úton. De mi a tartalma ennek az égi hangnak? Legegyszerűbb volna, ha a korábbi szavakra vonatkoztatnánk ezt a kijelentést: *Karod erős – szíved emelkedett: / Végetlen a tér, mely munkára hív.* Mindössze az *egy szót* kifejezést kellene az *e szót* értelmével feltölteni – hivatkozva arra, hogy Madách szövege korántsem hibátlan, s meglehet, hogy ezt ebben a nyelvi botlásban is tetten lehet érni. De inkább hajlanék afelé az értelmezés felé, ami a záró szín utolsó sorában elhangzik.

Korántsem ennyire homályos a szót folytatása: *S ha tetteid életed / Zajában elnémul ez égi szó, / E gyöngye nő tisztább lelkülete, / Az érdekek mocskától távolabb, / Meghallja azt, és szíverén keresztül / Költészetté fog és dallá szűrődni. / E két eszközzel álland oldalodnál, / Balsors s szerencse közt mind-egyaránt, / Vigasztaló, mosolygó géniusz.*

Amit az Úr mond, az Évára vonatkozik – és evangélium, azaz örömhír. Aminek nem egyszerűen csak a sugalmazottja, hanem a hőse. Nem holmi szónoki fogás Éva evangéliumáról beszélni, értekezni, hanem olyan explicit tartalom, ami a *Tragédia* egyik legnagyobb invenciója. Éva, a nő, az asszony, anya és feleség nem pusztán holmi oldalborda, a házi tűzhely jókedvű őrzője és takarítója, kedves és csacsogó csecsebecse – mond ilyeneket Ádám a mű elején –, hanem a Teremtés legnagyobb adománya, maga a Boldogasszony Ádám számára – valamivel több, mint amit Ady asszony-részként emlegetett, és legalább olyan magaslatokra van helyezve, mint Dante Beatricéje.³⁹

Ha nehezen érthető, hogy miként történik Éva lelkében mindaz, ami Ádám fölémeli, akkor érdemes iránymutatásul emlékeztetni a római színben általa mondottakra: *S kivált, ha még dalt hallok és zenét, / Nem hallgatom a szűkkorlátú szót, / De a hang árja ringat, mint hajó, / S úgy érzem, mintha álomban feküdném: / A rezge hangon messze múltba szállnék, / Hol napsugáros pálmafák alatt / Ártatlan voltam, játszi gyermekem, / Nagy és nemes volt lelkem hivatása.* Könnyen belátható, hogy az Úr csak akkor ruházhatja fel Évát a két eszközzel (a költészettel és a dallal), ha azok iránt eleve van affinitása, ahogy ezt a római színben ki is mutatja.⁴⁰

Ebből a himnikus hangból semmit sem vesz el a Szontágh Pálnak írt episztola levél-fogalmazványa: „Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Mért nem tartám azt ma-

³⁹ SZOLNOKI, 2023.

⁴⁰ Éva evangéliuma.

gamnak? Eh mit? E méreg igazság, ha tragédia is, s az emberi természet sohasem tagadta meg magát, és Ádám a teremtés óta folyvást más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg marad a még gyarlóbb Évával oldalán.”⁴¹ A legpontosabban Barta János fogalmazza meg ennek az ellenkezőjét: „Rendíthetetlenül, tapasztalatokkal nem törődve hitt a nő metafizikai rangjában, hitte, hogy a nő közelebb van Istenhez, mint a férfi. »A boldogságot is csak a nő lophatja le számunkra az égből« – mondja élete vége felé, akadémiai székfoglalójában.”⁴²

Az Éva evangéliuma részletesebben kifejti, hogy Éva a „nevelési regénye” révén – a XIII. szín híján az összes többiben – mintegy alkalmassá válik arra a szerepre, amit számára ebben a záró színben az Úr kijelöl. Azt mondani, hogy voltaképpen „nevelődése” befejeződött már, mielőtt a színen először megjelenik. Éva, amikor elének lép, kész, érett asszonyember, akinek már nincs más teendője, mint a várakozás.⁴³ Ez a felfogás méltatlanul leegyszerűsíti és egyszersmind passzívvá teszi figuráját, holott az akciói, a szavai a színek többségében drámai fordulatot eredményeznek Ádám jellemfejlődésében. (Elég, ha csak a II., a IV., a VI., a XIX. vagy a XII. színre utalunk.)

13.

Ugyanebben a monológban Lucifer valóban büntettetetik, hisz voltaképp örökös lázadása – akaratától függetlenül, és annak ellenében – a teremtés tökélyén munkálkodik.

Té, Lucifer meg, egy gyürü te is / Mindenségemben – működjél tovább: / Hideg tudásod, dőre tagadásod / Lesz az élesztő, mely forrásba hoz, / S eltántorítja bár – az mit se tesz – / Egy percre az embert, majd visszatér. / De bűnhődésed végtelen leend / Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol, / Szép és nemesnek új csirája lesz.

Az örökké rosszra tör, s örökké jót művel mephistói gondolata az, ami a hatását mutatja ebben a szövegben.⁴⁴

Ugyanakkor vannak eredeti gondolatai ennek a kinyilatkoztatásnak: mint pl. a visszautalás a hideg tudás, a dőre tagadás kifejezésekkel arra, amiket korábban Ádám hányt a dühöngő Lucifer szemére. Vagy annak a feltétlen hitnek a csodás megfogalmazása, miszerint az embert csak percekre lehet eltántorítani az ő Istenétől, s az a maga szabad akaratából képes visszatérni. Amint ezt Ádám tette közös gyermekük érkezésének hírére.

Van még egy mozzanata az Úr szózatának, ami figyelmet érdemel: a bűnösök büntetése és bűnhődése kirovásában – ez lenne az ószövetségi történet logikája – Lucifer marad utolsóinak. (Most eltekintve attól, hogy a rájuk vonatkozó szavaknak mi a pozitív vagy negatív tartalma.)

⁴¹ Kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba – fogalmazza meg az epheszoszi homályos bölcs, Hérakleitosz. Az 1857. év Madácha már nem ugyanaz, aki 1860-ban befejezi a *Tragédiát*. Sőt – ezt éppen Éva alakjának fejlődése mutatja a 15 színben – még a II. színt megalkotó Madách véleménye a nőről sem ugyanaz, mint ahogy az a záró színből, az Úr szózatából kitetszik.

⁴² BARTA, 1942.

⁴³ VÁRÓCZI, 1993, 734.

⁴⁴ GOETHE: Faust.

Arról van szó, hogy az I. szín nagy drámai konfliktusa – a Teremtő és Lucifer összecsapása – elveszíti jelentőségét, így alig volt több, mint Ádám alvilági útjának, a történelem megannyi útvesztőjében látott csalódássorozatának előjátéka, melyben a választott kísérő szellem sorozatosan szenvedett kudarcot. (Mínta párhuzamot lehetne látni a Dantét a Pokolban és a Purgatóriumban kísérő mantuai szellem, Vergilius lecserélése a Paradicsombeli Beatricére, illetve a XV. színben az égi vezető Éva javára és Lucifer hátrébb sorolására.)

Talán emiatt nincs több mondandója az Úrnak.

14.

Ádám harmadik kérdésére az Angyalok kara válaszol.

Jár némi erkölcsi kárpótlás a kezdetben megtépzott becsületű mitológiai szereplőknek – *Dicsér eléggé e hitvány sereg* – hogy az Úr helyett maguk mondják ki a *Tragédia* filozófiai-teológiai szempontból vett zárómondatát: *Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy felettünk / Pajzsul áll Isten kegyelme.*⁴⁵ Egyszersmind emberi aspektusból szólal meg a törvény: nyilván nem az angyalok választhatnak, s nekik nincs is szükségük pajzsra (aminek némileg ellentmond a már említett Mihály arkangyal kardos-sisakos ábrázolása).

Az ember az, akit Istentől kapott természete szerint illet meg a szabad akarat – függetlenül attól, hogy amit Lucifer erről mondott és egybehangzóan az Ószövetség lapjaival – az nyilván nem hazugság: *Olyanok lesztok, mint az Isten: jónak és rossznak tudói.*⁴⁶ Az, ami ebből a szabad választásból legelőször fakadt, maga a bűnbeesés, el van nézve, de nincs megbocsájtva. Utóbbihoz szükséges az Úr jószágos atyai szeretete – a kegyelme: egyszülött fiának, Jézus Krisztusnak a feláldozása. A Megváltó Krisztusra vonatkozó ígéret a záró szín legnagyobb titka, illetve sugallata. (Még lesz erről szó.)

Tégy bátran hát, és ne bánd, ha / A tömeg hálátlan is lesz, / Mert ne azt tekintse célul, / Önbecsét csak, ki nagyot tesz, / Szégyenelve tenni másképp; / És e szégyen öntudatja / A hitványt földre szegzi, / A dicsőet felragadja, – Ámde útag felségében / Ne vakítson el a képzet, / Hogy, amit téssz, azt az Isten / Dicsőségére te végzed, / És ő éppen rád szorulna, / Mint végzése eszközére: / Sőt te nyertél tőle dísz, ha / Engedi, hogy tégy helyette.

Ha felbontjuk ezt a hosszabb gondolatmenetet, akkor az első 5 sor egyértelmű válasz Ádám korábbi (harmadik) kérdésére, hogy *van-e jutalma a nemes kebelnek, melyet kigúnyol a kislelkű tömeg*. Nyilvánvaló, hogy a tömeg (a nép, maguk a történelmi korok emberei) főszereplője s egyben megbuktatója Ádám megannyi nemes eszméjének.

A válaszban az első gondolati tartalom egybecseng Ádám várakozásával – a jutalom nem túlvilági érték, várakozás, ígéret, hanem nagyon evilági, a nemes küzdelemben

⁴⁵ Amennyiben az erkölcsi választás lehetősége immanens emberi érték, akkor nyilvánvalóan hamis Fűzfa Balázs tankönyvi felütése: „Madách történelem- és létfilozófiája dialektikus, a mű értékvilágára a viszonylagosság jellemző. Ez azt jelenti, hogy ami emberi, az nagyon kisszerű és jelentéktelen mindenhez képest, ami egyetemes, vagyis nagyszabású”. FÜZFA BALÁZS: Irodalom 11. Budapest, 2008. Krónika Nova Kiadó, 278–295.

⁴⁶ Vulgata – *Eritis sicut Deus: scientes bonum et malum.*

elbukó erkölcsi elégtétele: az önbecsülés, a kötelességből fakadó tett.⁴⁷ Ugyanakkor – a kanti etika egyetemes horizontja mellett – feltűnik az alkotó, Madách személyiségének identitáskereső gesztusa: az önbecsülés lesz az a pillér, amin a *meglett ember*⁴⁸ egyénisége megtalálja a belső megigazulását, a kegyelem állapotát. Mintha az Angyalok kara szózatának már nem is annyira Ádám, hanem Madách lenne a címzettje! „... a lélek, mely nagyra született, végső értartalékáig szorongatva, létének gyökerében megtámadva, a semmi szélére jutva nem válaszolhat rá másképp, mint a legnemesebb magatartással, a legnemesebb lelkierővel, ami emberben megteremhet. Ez a magatartás: az ember erkölcsi autonómiájának, a személyiség morális méltóságának, egy minden földi esendőség fölé emelkedő kiváltságos lelki bélyegnek tudata”.⁴⁹

Merőben új gondolati tartalmat rejt a fenti szavak folytatása: *...e szégyen* öntudatja / *A hitványat* földre szegzi, *A dicsőet felragadja*.

Nyilvánvaló, hogy az emberek közt nincs erkölcsi egyenlőség, azon egyszerű oknál fogva, hogy szabadon választhatnak jó és rossz között. Már csak az a kérdés, hogy az emberiséget hitványakra és dicsőkre osztjuk érdemük szerint, vagy (ahogy ez Lucifer tette volt) erőse és gyengékre.⁵⁰ Az Angyalok kara inkább arról beszél, hogy egy benső sugallat szerinti cselekvés megemeli az küzdő önértékelését, öntudatát, míg ennek pusztá eszmei mivoltja – szemben a magánalkuval nyert javak materiális voltával – a középserűeket inkább a belenyugvása, az elvártak szerinti cselekvésre ösztökéli.

A befejező harmadik részben az Angyalok kara komoly intést fogalmaz meg: az etikus cselekvő ember óvakodjék holmi felsőbbrendűségről álmodozni, önmagának a kellenél nagyobb jelentőséget tulajdonítani (az alázat erényéről beszélnek), mert az Isten dicsőségére végzett tetteikre, a mártíriumokra nem azért volt erkölcsi szükség, hogy ezzel helyreigazítsák a Teremtést.

15.

Ugyanakkor Ádám második kérdésére – *megy-é előbbre majdan fajzatom* – nincs reflexió eleddig, s ez fokozza a várakozást iránta.

Amire nézve hangzik el az egész mű záró sora: *Mondottam ember: küzdj és bízzál*.

Valóban nincs explicit válasz Ádám eme második – alighanem legfontosabb – kérdésére.

Meglehet, hogy Lucifer fontoskodása és közbeszólása borította fel a válaszadás eredeti isteni tervét, ezért vágott a kérdésre adott válasz a többinek elé. De az az érzésünk, hogy erre maga az Úr sem mondhat Ádámnak többet annál, amit mond. Ahogy Schöpfung Aladár fogalmazta a centenáriumi megemlékezésében: „A látszólag kibékítő megoldás, amely a mű egész gondolat sorának szerkezetileg is egyetlen lehetséges

⁴⁷ Kant etikája.

⁴⁸ JÓZSEF ATTILA: *Eszmélet* X.

⁴⁹ BARTA, 1942, 73.

⁵⁰ Nietzsche alapeszméje az Übermensch; illetve a többi ember, a csőcselék, a tömegember.

befejezése, lényegében mégis a tragikum perspektíváját nyitja meg: az ember, a vallásos hit törekeny lélekvesztőjén sodródik az előre tudott és el nem feledhető vég felé.⁵¹

Maga Ádám kérdése az ember erkölcsi forradalmára utal: remélheti-e, hogy az emberiség kiszabadul abból a nyomorúságából, amit Lucifer is színes szavakkal ecsetel, hogy tudniillik Ádám utódai bűnbén fogantak, s hogy a majdani morálistatiztika számai nem hazudnak: bűn és erény aránya megváltoztathatatlan marad.

Amennyiben megengedhető az utolsó sort mégis valódi válasz gyanánt interpretálni – *Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál* – akkor az, ami legelőször a figyelmünkre méltó, a *mondottam* múlt idejű alakja.

Ez fontolóra véve adódna az a lehetőség, hogy az Úr arra utal vissza, amit maga mondott Ádámnak korábban: *Karod erős – szíved emelkedett / Végetlen a tér, mely munkára hív. S valóban, a végetlen tér, ami munkára hív, lehetne akár ennek a küzdelemnek mitológiai megfogalmazása, sőt toposza.*

Hogy mennyire nem veszítette el az érvényét az eszkimó-színben a korábbi szállóige – a cél halál, az élet küzdelem –, azt Németh László pontos értelmezése is megmutatta: „Mi az ördögé a történelemből? Az élet tehetetlensége, a korszakok teteme, a formák váza, amelyből tovább ment a lélek; az eredmény, szóval az idő. S mi az Istené? Ami nincsen az idő hatalmában: az erkölcsi erőfeszítés. Isten az emberiség életét éppúgy csak színtérnek, keretnek tekinti, mint az egyes ember életét is. Nem az a fontos, mit ér el benne, hanem hogy mi sajtolódik ki általa belőle. [...] Istennek nem az a fontos, ami Ádámnak. A cél csak prés, ő a küzdelmet, s ami kifejlődik közben: a nagy lelket akarja. [...] Azaz az embernek, a véges és végtelen gyermekének, ott van a legmegfelelőbb klímája, ahol Isten és ördög történelme összeérnek. Az ember lábát az értelmetlenségben vonszolja, s tüdejével az örökkévalóságot szívja és lehelí.⁵²

Ugyanakkor van egy fontosabb okunk arra, hogy azt feltételezzük: a híres zárósortan az Éva által mondottakra utal vissza az Úr – *Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörüli, / Testvériséget hozván a világra.*

Teljes bizonyossággal állítható, hogy a Megváltás, az eredendő bűn eltörlése, az újszövetség ígéretként benne van a bűnesetet leíró Genézisben, abban a kijelentésben, amit az Úr mond a Sátánnak: *Ellenségeskedést támasztok közted és az asszony között, a te utódod és az ő utódja között: ő a fejedet tapossa...*⁵³

A Megváltás festői víziója szerint Szűz Mária – karján a kiseddel – rátapos a lábával a kígyó fejére.

Erre az ígéretre vonatkozik a *bízva bízzál* mint figura etymologica.⁵⁴

⁵¹ SCHÖPFELIN ALADÁR: Az Ember Tragédiájának lírája. Nyugat, 1923. 3. sz. Lásd <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00331/10017.htm> (Letöltés: 2023. 12.12.)

⁵² NÉMETH LÁSZLÓ: Madáchoat olvasva. In: N. L.: Az én katedrám. Tanulmányok. Budapest, 1983. Magvető Kiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó, 643–659.

⁵³ 1Móz 3:15

⁵⁴ „Párhuzamot vontam az ószövetségi és az újszövetségi Ádám-mítosz között, melynek sommázata az volt, hogy Ádám bűnbeesését a 'második Ádám', Krisztus megváltása oldja fel, így a *Biblia* egészében az Ádám-mítosz a bűnbeesés-megváltás mítoszára bővül. Hasonlóan egy kiegyenlítő, a *Tragédiában* a bűnbeesés, bukás – „és mégis” küzdelem mítosz-modelljét alkotja meg Madách Imre is, Ádám, az ember történetében: az ember duális természetére révén ószövetségi Ádámként bűnbé esik, a történelmi színek embereként sorra elbukik, de 'krisztusi' Ádámként

*

A tanulmányom alapeszméje, hogy megkérdőjelezzem – érvénytelenítsem – az öven éve uralkodó szólamot: az utolsó szín megőrzi a tragikumot azáltal, hogy a legkisebb mértékben sem csökkenti Ádám látomásainak igazságát, sem úgy, hogy azt sugallaná, bármilyen szempontból hamisak lettek volna, sem úgy, hogy a halhatatlanságnak, a vallásos megváltásnak vagy a túlvilági kárpótlásnak bárminemű gondolatára célozna.⁵⁵

Ugyanez az egyoldalú értelmezés fogalmazódik újra a kortárs kutató súlyos szavaiban: „hiába »áll biztosítva« a lázadó ember megtérése révén »nagyság, erény«, az isteni szózat (s így a metafizikán túlemelkedni akaró kanti etika) kétségbeejtően keveset nyújt neki. Ádám tehát végképp magára marad: szelleme nem kap megnyugtató választ az Úrtól.”⁵⁶ Vagy Bárdos József monográfiájában, amely egyenesen így fogalmaz: a világ nem érhető a tiszta értelem számára, aki a luciferi úton jár, az elbukik, mint Ádám, mert a világ nem tehető értelmessé, mert nincs emberi értelemmel felfogható célja a történelemnek. Ám a világ nem élhető meg egyoldalúan érzelmileg sem, ahogyan Éva próbálkozik vele, mert az meg visszataszító vegetálásba süllyeszt.⁵⁷

A szakirodalom sokat hangoztatott tézise – sem Madách, sem az Úr nem ad választ Ádám kérdéseire – ad abszurdum odavezet, hogy a *Tragédia* záró színe gondolatilag üresjáratnak tekinthető: akár elhagyható ez a zárósor, a zárójelenettel együtt, ahogy azt Szikora János rendező tette 2002. március 15-én, az új Nemzeti Színházat megnyitó díszelőadáson.⁵⁸

Vagy ami még súlyosabb, és ehhez a konzekvenciához vezet: „az Úr képébe bújít valaki szeretné létrehozni a struktúrát azzal, hogy olyan konvencionális Név mögé rejtőzik, amelynek destruálása, kérdőre vonása apokrif cselekedet. Ennek a kanonizált jelentésmezőnek, a rögzült kulturális kódnak a feltörése a posztmodern beszédmódnak a lényege, követelménye. Az Úr neve, isteni attribútumai, tettei csak a nyelvi horizontban megnyilvánuló kijelentések, és nem többek annál, nincsen referenciájuk, csak grammatikai státuszuk van... Vegyük észre, hogy Isten nem más Nietzsche óta, mint pusztán grammatikai, azaz nyelvi produktum”.⁵⁹

eszméi és eszményei megvalósításával küzd az emberiség, a valóság jobbításáért, megváltásáért, egy magasabb létszint irányába.” Lásd MÁTHÉ, 2018.

⁵⁵ THOMAS R., 1973, 53.

⁵⁶ S. VARGA, 1997, 118. Ugyanez a felfogás Szegedy-Maszák Mihály már hivatkozott tankönyvi szövegében: „Madách a XIX. századi Európa általános élményét fejezte ki azzal, hogy Istentől elhagyatottnak ábrázolta az embert. Ez az álláspont nemcsak a keretben érvényesül”.

⁵⁷ BÁRDOS, 2016, 106.

⁵⁸ MÁTHÉ, 2018.

⁵⁹ HUBA MÁRK: A Tragédia értelmezéséhez – egy posztmodern megközelítés Madách Imre: Az ember (dekonstruktív) tragédiája. Szeged – Balassagyarmat, 2002. Madách Irodalmi Társaság. IX. Madách Szimpózium, 105–109.

